

अवधविहारी संस्कृतमहाविद्यालयः, रहीमपुरः, खगडिशा
अङ्गीभूतः
कामेश्वरसिंहदरभंगारसंस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभंगा ।

“लाघुसिद्धान्तकीमुक्ती”

[संज्ञाप्रकरणम्]

शास्त्री प्रतिहडा,

विषयः साहित्यम्,

प्रथमखण्डः, अनिवार्यः प्रथमः

प्रश्नः प्रथमः, अनिवार्यः व्याकरणः

उत्तरीरुदात्तः - १।२।२६॥

तात्वादिषु सङ्गाेषु स्थानेषु पूर्वङ्गाणे
निष्पन्नोऽप्युदात्तसंज्ञः स्यात् ॥

ह्याह्वयः -

प्रस्तुतसूत्रमिदं पाणिनिविरचितम् “आह्वयशब्दी”
इति ग्रन्थस्य प्रथमाह्वयस्य द्वितीयापादान्तर्गतं
स्कोजडिशात् सुखादुद्धरितमस्ति ।

अत्र आह्वयविशेष उन्नीरुत्वं चैव

विवक्षितं किन्तु उन्नीरुत्वं आधिकरणशक्तिप्रधानं
ऊर्ध्वङ्गाणे इत्यर्थे वर्तते । ऊर्ध्वङ्गाण्यस्य आह्वयशब्दपेक्षायां
तालुकादितर्काभिन्नशक्तिस्थानानामित्यर्थो लभ्यते ।
ऊकाणोऽङिति सूत्रादङितिह्यनुवर्तते, तदेतदहं -
तात्वादिषु सङ्गाेषु स्थानेषु पूर्वङ्गाणे निष्पन्नोऽप्युदात्तसंज्ञः
स्यात् । तात्वादीनां आह्वयवत्त्वकचक्ष्णम् “ऊर्ध्वङ्गाणे” इत्यस्य
उपपादनार्थम्, तेषाम् अलुठत्वे ऊर्ध्वङ्गाणे इत्यनुपपत्तेः ॥

आधार्थः -

उत्तरीरुदात्तः - १।२।२६॥

आह्वयवित् तालुः कणः आदि स्थाने

समाहारः स्वरितः - १।२।३।४।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो

समाधियेते यस्मिन् सोऽयं स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वा-
भ्यां द्विधा ।

प्रस्तुतसूत्रमिदं पाणिनेरष्टाध्यायीग्रन्थस्य

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादान्तर्गतमेकत्रिंशत् क्रमादुद्दि-
रितमस्ति । अत्र समाहारः प्रथमान्तपदं, स्वरितः इति
प्रथमान्तपदं, (द्विती) द्विपदात्मकमिदं सूत्रम् ।

पूर्वोक्ताभ्यां सूत्राभ्यां उदात्तानुदात्तो अनुवर्तते, उपदेशेऽज-
नुनासिकइत् इत्यतः अजिति अनुवर्तते ।

उदात्तब्रह्मवर्णधर्मः, अनुदात्तवर्णधर्मश्च

समाधियेते यस्मिन् सोऽयं स्वरितसंज्ञको भवति ।

सोऽयं ह्रस्वोदात्त, ह्रस्वानुदात्त, ह्रस्वस्वरित - दीर्घोदात्त,

दीर्घानुदात्त - दीर्घस्वरित एवं एतुगोदात्त - एतुगानुदात्त -

एतुतस्वरितभेदेन नवविधोऽपि अनुनासिकानुनासिक

भेदेन द्विधा भवतः नद्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तते इत्यर्थः ।

तदेवमनुनासिका नव अचः, अननुनासिकाश्च नवेत्या-

ष्टादशविधत्वमेकैकैस्याच, इति स्थितम् ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः - १।१।८॥

प्रस्तुतमिदं सूत्रं पाणिनि

अष्टाध्यायीग्रन्थस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादान्तर्गतं

अष्टमसूत्रादुद्धरितमस्ति ।

(भट्टोजि) वरदराजाचार्यः स्ववृत्तौ लिखति -

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणौ वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः
स्यात् । तदित्थम् - अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येक-
मष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात्,
एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ।

अत्र मुखेन सहिता मुखसहिता, मुखसहिता
चार्यो नासिका चेति मुखनासिका, शाकपार्थिवादित्वा
सहितपदस्य लोपः, उच्यते - उच्चार्यते ऽसौ वचनः ।

मुखनासिकया उच्यते वचनः मुखनासिकावचनः ।

एवं मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणौ वर्णोऽनुनासिक
संज्ञको भवति इति फलितार्थः ।

तदित्थम् - अ, इ, उ, ऋ वर्णानां प्रत्येक-
मष्टादश भेदाः स्वीकृताः । लृवर्णद्वादश - तस्य दीर्घा-
भावात् - तथा च उदात्तलृकारदीर्घः, अनुदात्तलृकारदीर्घः
स्वरितलृकारदीर्घः, ते च अनुनासिकास्त्रयः, अननु-
नासिकास्त्रयः - इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वल्लु-
प्रपञ्चश्च षड्विध इति लृकारस्य द्वादशविधत्वमेवैति
भावः ।

एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् - स्वञ्च
ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावाद् द्वादशविधत्वमेवैचा मिति
भावः ।

डॉ. अवधेशकुमार शर्मा

सहायक-प्रचार्यः, व्याकरणम्,
अवधविहारी संस्कृतमहाविद्यालयः
रहीमपुरः, खगड़िया ।